

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1150>

Geliş Tarihi: 08.11.2017

Kabul Tarihi: 25.12.2017

SELÇUKLU ÖNCESİNDE HORASAN'IN SOSYAL YAPISI: ETNİK, DİNİ, SINIFSAK UNSURLAR VE YAPI

Yunus ARİFOĞLU*

Öz

İnsanların bir coğrafya parçası üzerinde birlikte yaşamak zorunda olmaları, sosyal bir hayatı var etmiştir. Bu sosyal hayat çeşitli etnik ve dini unsurlardan oluşmuştur. Bunun yanı sıra etnik ve dini unsurların çeşitliliğinde bir dil yapısı da birlikte var olmuştur. Sosyal bir hayatın esaslarından biri ise bürokratik, ilmi, askeri ve diğer sınıflardan teşekkül eden bir sınıfsal yapı olmaktadır. Aynı zamanda sosyal bir hayatın işlenmesi ve bunu etkileyen kurumlarıyla birlikte sosyal hayatı değiştirip ve dönüştüren faktörler bulunmaktadır. Horasan bölgesi de çeşitli etnik ve dini unsurların birlikte yaşadığı bir coğrafi bölgeydi. Bölge İç Asya'ya, Çin'e, Hind'e, Bulgar, ve Harzem topraklarına açılan bir kavşak noktası olması hasebiyle çeşitli etnik ve dini unsurları üzerinde barındırmıştır. Bu öneminden dolayı Horasan'ın etnik ve dini unsurları, sınıfsal yapısı, sosyal hayatı, sosyal kurumları ve sosyal hayatı etkileyen faktörler bu çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Horasan, Sosyal Yapı, Sosyal Kurumlar, Etnik ve Dini Unsurlar.*

Social Structure Of Khorasan Prior To Seljuq: Ethnic And Religious Components, Linguistic And Denominational Structures

Absract

The obligation of living together created social life. This social life is composed of various ethnic and religious groups. In addition to this, linguistic structure has been in existence together with the variety of ethnic and religious

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü.

components. One of the main elements of a social life is a denominational structure that consists of bureaucratic, scientific, military, and other classes. Meanwhile, there are some factors, which change and transform the social life.

Khorasan Region is a geographical area, where some ethnic and religious groups lived together. The region had contained within itself many ethnic and religious groups since it was a junction point towards China, India, and Russia. Because of the significance of this region, the ethnic and religious components, denominational structure, social life, social institutions of Khorasan will be examined in this study.

Keywords: *Khorasan, Social Structure, Social Institutions, Ethnic and Religious Components.*

Giriş

İnsanların toplumsal bir şekilde yaşamaları bir zorunluluk addeder. Bu anlamda düşünürler; İnsanın doğuştan uygar olduğunu belirtirken burada sosyalleşmeyi esas almışlardır. İnsanın yalnız başına hayatını idame ettirmesi düşünülemez, çünkü tek başına bütün ihtiyaçlarını gidermesinin imkânı yoktur. Sosyalleşmeyi getiren bir diğer etken insanın korumaya muhtaç olmasıdır. Bütün bu etkenler göz önüne alındığında insanların bir arada yaşamaları, sosyalleşmeleri bir zorunluluk arz etmektedir. İbn Haldun bundan dolayı insanın ve insanlığın gelişimini insanın sosyalleşmesine bağlamaktadır.¹

Sosyal yapıyı şekillendiren ve üzerinde etkili olan faktörlere bakıldığında, siyasi, idari, ekonomik ve göç faktörlerini görülür. Siyasi otoritenin ve bölgenin idari yapısının sosyal yapı üzerinde bir etken olduğu açıktır. Bir diğer belirleyici olan unsur bölgenin ekonomik yapısı ve çeşitliliğidir. Bir bölgenin sosyal yapısının değişmesinde bir diğer etken göç olgusudur. Göç bazen bir bölgenin sosyal yapısının tamamen değişmesine neden olabilir. Horasan bölgesi bir kavşak noktasında yer aldığı için, yoğun bir göç etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu göçler sadece bölgenin etkin yapısında değişikliğe neden olmamış, ekonomik ve kültürel hayatını da şekillendirmiştir.

Horasan bölgesindeki Sosyal yapı dikey ve yatay bir şekilde biçimlenmiş olup, bireyin bulunduğu sınıfı değiştirmesi, yükselmesi pek normal bir şekilde olabilmekteydi. Bölgede İslamiyet öncesi sosyal yapısı

¹İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, c. 1, İstanbul 1982. s. 270-272.

büyük birlikler, aile, klan kabile veya entelektüel sınıf, aristokrasi şeklinde oluşurken, kast veya mutlak anlamda bir sınıf sistemi olmayıp köle, hizmetçi, asiller, din adamı, kâtip, savaşçı, bürokrat ve sanatlar adamı anlamında bir sınıfsal yapı söz konusuydu. Bölgede etkin sınıf olarak tüccarlar, askerler ve din adamlarının yanı sıra Dihkanlar görülmektedir. Köleler yerli-yabancı ile hizmetçi-şarkıcı ve ağır işlerde çalışan köleler olarak sınıflandırılmıştı.² Anuşirvan'dan sonra büyük bir sınıf olan Dihkanlar kendileri için küçük kaleler inşa etmişlerdi ki toprak da bu sınıfın elinde bulunuyordu. Yerel idareyi oluşturan bu gücün, İslam fetihleri esnasında Sâsânîler'in örgütlü ve güçlü bir direnç göstermelerine de engel oldukları gibi, bölgedeki idari ve iktisadî işleyiş bu sınıf sayesinde devam etmiştir. İran fethi yalnızca Sâsânî imparatorluğunun yıkılması ile kalınmamış sosyal hayatta birçok değişimlere sebebiyet vermişti. Fetihle birlikte İslam'dan önceki eski sınıf nizamı ve dini ortadan kalkarken, İslam'ın getirdiği yakın akraba ile evlilik yasağı sosyal hayatta İran'da büyük değişime neden olmuştu. Müslüman Arapların fetihleri ile birlikte bu topraklarda sosyal ve kültürel bir karışımı meydana getirmiş, eski yapı ve dinsel kabilevi anlayış yeniden biçimlenmiş, sosyal yapıda ticari ve bireysel anlamda bir hareket zenginliği/refahı getirmiştir.³

1. Horasan'da Etnik Unsurlar

Horasan bölgesi etnik ve kültürel anlamda farklı unsurlardan oluşmasına karşın, nüfusun çoğunluğunu Farslar oluşturmaktaydı.⁴ Bunların ardında bölgede önemli ölçüde Türk boyları bulunmaktaydı. Arapların Türklerle ilk karşılaşmaları da Horasan fethiyle birlikte olmuştu.⁵ Bölgede Farsların ve Türklerin bir araya gelmesi zorlama bir sebepten dolayı olmayıp, coğrafya ve tarih insanları bu bölgede birlikte ikame etmelerine zorlamıştır. Bölgeye ilk gelen Farşlıların ardından atlı Türk boylarının geldiği ifade

² Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, 1. Press, Newyork 1963, s. 49-52, 56; Claude Cahen, "Tribes, Cities and Social Organization", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. 4, Newyork 1993, s. 310.

³ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, M. Fuat Köprülü, Kanaat kitapevi, 1. Baskı, İstanbul 1940, s. 88; Frye, s. 224-230; Carl, Brockelmann *History of the Islamic Peoples*, çev. Joel Carmichael, Moshe Perlmann, Lund Humphries, Lund Humphries, 4. Press, London 1982, s. 18-19.

⁴ Yakubî, İbn Cafer b. Vehb b. Vazih, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 57-61.

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011, s. 38.

edilmektedir.⁶ Bölgede Türklerin varlığı İslam'dan önceye gitmektedir.⁷ Türklerin Horasan bölgesine gelmeleri Miladî VII. ve VIII. Yüzyıllarda başlamış olup, bu tarihten itibaren göçler artarak devam etmiştir. Bölgedeki Türk nüfusu genellikle Oğuz ve Kıpçak kökenli göçebelerden meydana gelmektedir. Türkçe konuşan bu nüfus zamanla Farsçadan yoğun bir şekilde de etkilenmişti. Horasan'ın şehir ve köylerine yerleşen Türkler, özellikle Nîşâbur ve Beyhak'ta yerleştikleri köylerin idaresini dahi ellerine geçirmeye başlamışlardı. Belh eyaletinin en önemli unsurlarından birisini de göçebe Türkler oluşturunuyordu ki bu göçebeler Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından oluşmaktaydı.⁸ Bölgede Türkler genellikle askerî sınıf olarak tertip edilmişken, İranlılar, bürokrasi ile meşgul olmuşlardı.⁹

Horasan'da Farıslar ve Türklerden sonra bölgede Arapların varlığı görölmektedir.¹⁰ Arapların bölgeye gelip yerleşmeleri ise fetihlerden sonra Emevî dönemine denk gelmektedir. Aslında Arap İran ilişkisi İslam'la birlikte başlamayıp, Arapların bölgeye gelmesi İslam öncesine kadar gitmektedir.¹¹ Arapların bölgede yoğun olarak yaşaması İslamiyet sonrasındadır. Bölge İslam devletinin hâkimiyetine geçtikten sonra buraya Arap iskânının olduğu görölmektedir. Emevî valisi Ziyâd b. Ebîhî, Kûfe ve Basra Araplarından oluşturduğu 50 binden fazla kişiyi Merv basta olmak üzere Herat, Tûs, Nîşâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirmişti. Bu sebeple bölgede azımsanmayacak sayıda Arap nüfusu da bulunuyordu. Bölgeye Arap iskânı devam ettirilerek 767 yılından sonra Huzeyme, Seybân, Huzâa gibi Arap kabileleri de Herat'a yerleştirilmişti.¹² Arap kabileleri Irak'tan Horasan'a göç ederken kabile anlayışlarını da birlikte götürmüşlerdir ki burada Mudar–Rebia

⁶ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 13-14; Yıldız, 101.

⁷ A. Von Gabain, "Iranian Common Beliefs and World View", "The Land of Iran", *The Cambridge History Iran*, Cambridge at the University Press, v. 3/1, Newyork 1983, s. 614.

⁸ Himmet Konur, Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, s. 3-27; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012, s. 75.

⁹ A. Von Gabain, "The Land of Iran, Iranian Common Beliefs and World View", *The Cambridge History Iran*, Cambridge at the University Press, v. 3/1, Newyork 1983, s. 614.

¹⁰ Yakubî, 59-61

¹¹ Gabain, s. 593.

¹² Belâzuri, *Fütühül Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1987, s. 596; Claude Cahen, "Tribes, Cities and Social Organization", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. 4, Newyork 1993, s. 306-307.

Yemen ittifakı arasında çekişmeye nihayetinde kavgaya sebep olmuşlardı.¹³ İranlılar, Türkler ve Arapların yanı sıra Horasan'da Çingenelerin de varlığına rastlanılmaktadır. Çingeneler de diğer guruplar gibi bağımsız ve kabilevi bir şekilde hareket ediyorlardı. Çingeneler gerek kırsal ve gerek ise şehirlerde yaptıkları işlerle oldukça işlevsellerdi. Bakırcılık, marangozluk gibi işlerde maharet sahibiydiler.¹⁴ Horasan'ın şehir ve köylerinde ise Tazik olarak adlandırılan esas itibarıyla Fars kökenli olan kimseler de ikamet ediyorlardı. Bölgede Tazik kelimesi etnik bir kimliği ifade etmekten ziyade bölgenin sosyal yapısını tarif etmek amacıyla kullanılmış bir tabirdi. Tazikler Gazneliler zamanında orduda askerî bir sınıf olarak bilinmektedir.¹⁵

2. Horasan'da Dini Unsurlar

Horasan bölgesi İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olma özelliğinden dolayı bağrında çeşitli dinleri barındırmaktaydı. Bölgenin eski din sakinleri arasında Zerdüştlar, Mazdeizkler, Budistler, Şamaizm inanılarının yanında büyük miktarda Yahudi, az sayıda Süryânî Hristiyan, Nesturî Hristiyanlar, inanışına sahip nüfusu barındırmakta idi. Fetihler ile birlikte İslam bölgeye rengini vermekteydi ki bundan böyle bölgenin dinsel yapısında en önemli kesim Müslümanlar olacaktı.¹⁶

Horasan bölgesinin en eski dini Zerdüştlüktü ki bu din bu bölgede ortaya çıkmıştı. Bölgedeki büyük Zerdüşst tapınakları da bunun göstergesi olmaktadır.¹⁷ Bu nedenle İslam öncesinde ve hatta İslam'ın buraya gelmesinden sonra uzun bir süre bölgede Zerdüşst İnanırlarının olduğu görülmektedir. X. yüzyılda dahi bölgedeki çoğu şehir Mecusilerle dolu idi. Bunun yanı sıra İslamî dönemde bölgede diğer pagan İnanırlarının da var oldukları görülmektedir.¹⁸

¹³ Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s. 59; Âdem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitapevi, 1. Baskı, İstanbul 2004, s. 176-177, 244.

¹⁴ Clifford Edmund Bosworth, *The Mediaeval Islamic Underworld, The Banu Sasan in Arabic Life and*, Tuta Sub Aegide Pallas, Part One, Leiden 1976, s. 2-4.

¹⁵ Piyadeoğlu, s. 72.

¹⁶ Ali Mazaharî, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 149.

¹⁷ Mesudî, Ebu Hasan Ali, *Murûc ez-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 200, 307, 320.

¹⁸ Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007, s. 279-280; Mazaharî, s. 151.

Bölgenin eski sakinlerinden biri Yahudiler olarak görülmektedir. Tarihte birçok defa sürülen Yahudiler, asıl meskenleri olan bugün Filistin olarak anılan bölgeden çeşitli yerlere göç etmek durumunda bırakılmışlardır. Göç edilen yerlerden birisi de Horasan bölgesi olup, hatta bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtmektedirler.¹⁹ M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen Yahudiler, bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nişâbur gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır.²⁰ Babil sürgünün ilk sıralarında Yahudilerden bir grup Dan, Zebulun, Neftali ve Aşer gibi Yahudi kabileleri Nişâbur'a yerleştirilmişlerdir.²¹ Müslümanların Belh'i ele geçirmesinden önce burada Yahudiler'in yaşadığı bir mahallenin var olduğu ve şehrin kapılarından birine Yahudiyye adının verildiği bilinmektedir. Hatta Belh şehrini Buhtunnasr'ın Yahudileri yerleştirmek için kurduğu da ifade edilmektedir. Merv şehrine Yahudilerin Persler zamanında yerleştiği düşünülmektedir. Yahudiler için manevi dirilişin mimarı olarak kabul edilen Ezra'nın Merv'de bir havra inşa etmesi de bunun göstergesi olmaktadır. Bunun haricinde Merv'de Yahudiler'e ait bir başka merkezin olduğu ifade edilmektedir.²²

Horasan'da diğer bir din mensupları Hristiyanlardı. Horasan şehirlerinde çok sayıda Hristiyan'ın yaşadığı görülmektedir.²³ Mesudi Nasiriyeli Jesus'un havarilerinden birinin de Horasan'a geldiğini burada öldüğünü ifade etmektedir.²⁴ Horasan'da en fazla Hristiyan nüfusu barındıran beldelerden biri Tus şehriydi, Nişâbur'da da kiliselerinde ibadet eden bir Hristiyan topluluğu vardı. Arkeolojik buluntularda özellikle Nişâbur'da Hristiyanlar'a ait izler taşıyan pek çok eşya tespit edilmiştir. Soğdlular arasında ise Budizm'in varlığı görülmektedir.²⁵

¹⁹ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2005, s. 28.

²⁰ Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezihe Uzel, İstanbul 2002, s. 276.

²¹ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001, s. 77.

²² İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, s. 443; Arslantaş, s. 29; Mazahari, s. 150.

²³ Makdisi, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasim*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 333.

²⁴ Mesudi, s. 274.

²⁵ Piyadeoğlu, 73; Gabain, s. 616.

3. Horasan Dil Yapısı

Dil kültürün korunmasında önemli bir işleve sahiptir. Etnik yapıdaki karışıklık Horasan'da farklı dillerin konuşulmasına sebep olmuştur. Bölge fethedildikten sonra Farsçanın yerini Arapça alsa da birkaç asır içerisinde Farsçanın yeniden dirilişi görülmektedir.²⁶

Horasan bölgesi kozmopolit bir coğrafya olmasından dolayı bölgedeki çeşitli ticaret de dilleri oluşmuştu. Farsça, Arapçanın yanı sıra Soğdça da dönemin önemli ticari diliydi. Bölgesel ağız ve lehçelerin varlığına rağmen, Farsça en rağbet gören dil durumundaydı. Hatta birlikte yaşamaya başlayan Türk ve Tazik halklarının dilleri bir süre sonra doğal olarak birbirini etkilemeye başlamış, bunun neticesinde İran'ın mahallî dillerinden pek çok kelime Türkçeye geçmişti.²⁷ X. yüzyılda Arapça, Farsça ve Türkçe yaygındı. İslamiyet'ten sonra İran edebiyat diline ait ilk metinler Horasan'da bulunmuştur.²⁸ XI. Yüzyılın başlarında ise Farsçadaki Arapça kelimelerin sayısı artış göstermeye başlamıştı. Türkçenin bölgenin dillerini etkilediği muhakkaktır. Ancak yazı dili haline gelememesi sebebiyle bu çok geniş kapsamlı olamamıştır. (Çünkü sonraki dönemde Selçuklular bile resmî yazışmalarında Gazneliler'i takip ettikleri için Arapça ve Farsça etkin olmuştur). Dilsel anlamda yeni Fars şiirinin Horasan da Tahirî hanedanı dönemine denk geldiğini görülmektedir. Samaniler döneminde bu daha gelişmiştir. Arapça nesir eserler Farsçaya tercüme edilerek Fars İslam kültürü şekillenmişti. Bu çalışmalar neticesinde Arap ve Fars kültürünün X. Yüzyıl ile paralel şekilde yükseldiğini de görülmektedir.²⁹

Bölgede konuşulan dil fesahat derecesine göre yöreden yöreye değişiklik göstermekteydi. Örneğin Nişâbur halkının konuştuğu dil diğerlerine oranla daha farklıydı. Nişâbur halkının dili iyi özellikle gramerleri düzgün ve anlaşılabilir. Merv şehirlerinin dili beğenilmiş olup, burada dil fasih bir şekilde konuşulmaktaydı. Ancak ağır konuşur sözcükleri uzatırlardı. Belh'in dili hepsinin üzerinde fevkalade olduğu ifade edilmektedir. Herat'ın dili kaba ve ağır olup, burada yaşayanlar konuşurken çenelerini adeta sallarlardı, ağır ve kem kum eder bir biçimde konuştukları ifade edilmektedir. Bölge halklarının dili nasıl konuştuğu ile ilgili anlatılan şu hikâye bize bir şema çizmektedir;

²⁶ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 241; Lombart, s. 135; Çetin, s. 234-240.

²⁷ Lombart, s. 137; Piyadeoğlu, s. 72.

²⁸ Lombart, s. 74; Çetin, s. 234-240.

²⁹ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 243-244.

Horasan valisi, her bir bölgeden topladığı kişi ile yaptığı sohbetten sonra; *“Nîşâbûrluların dilinin hukuk dili, Mervlilerin dilinin hükümet dili, Belhlilerin her yere uyduğunu, Herathlılar dili için ise berbat olduğunu söyler”*. Tus ve Nesa’nın dili Nîşâbûr’a yakın, Serahs ve Ebiverd’in Merv’e benzemektedir. Bu olay bize bölgede konuşulan dillerin fasihliği konusunda bilgi vermektedir.³⁰

4. Horasan’da Sınıfsal Yapı

İran’da askeri, aristokrasi, feodal sınıfın yanı sıra, sınıfların oluşumu, IV. Asrın sonuna doğru değişirken, bunların yerine üçüncü bir sınıf olan memurlar sınıfı meydana gelmişti. Bunların reisleri, ruhanilerin ve askeri aristokrasinin reisleriyle birlikte hükümdarın tahtının yanında yer almaya başlamıştı.³¹ İran coğrafyasında Horasan bölgesinin daima özerk bir şekilde yönetilmesi sosyal yapıya da yansımış, sınıflar bir anlamda bu yapı üzerinden şekillenmiştir. Arapların Horasan bölgesine gelmesi ile sosyal yapı da bir değişimle birlikte sınıfsal bir değişiminden de bahsedilmektedir. Her ne kadar Araplar başlangıçta askeri garnizonlar kurarak halkın içine karışmasalar da bunun çok fazla sürmediği kısa sürede yerli halk ile Arapların karıştığı görülmektedir. Araplar da kabilevi bir düzen ve asabiye var iken, Horasanlılarda ise sınıfsal bir hiyerarşi mevcut idi. İslam’ın eşitlikçi anlayışı sosyal yapıda yeni bir değişim getirip, Arapları etkisi altına almıştı. Araplardaki bu değişim Horasan sınıfsal yapısı üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.³²

Horasan’da her ne kadar sınıf ayırımı mevcut değilse de, görevli memurlar ve halk ekonomik-toplumsal konumlarına göre sosyal tabakanın farklı basamaklarında yer alıyordu. Ayrıca kişilerin sosyal mevkileri saraydaki durumlarına ve kazançlarına göre de değişiklikler gösterebiliyordu.³³ Bu bağlamda memur, asker, din adamlarının yanı sıra toprak sahibi olan asillerle sınıfı Dihkanları da görülmektedir.

³⁰ Muqaddasi, *The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fî Ma’rifat al-Aqalim*, çev. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta’i, Garnet publishing, London 1994, s. 295-296.

³¹ Barthold, s. 18; Daniel, s. 19.

³² Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820, The Iran America Foundation*, Chicago 1979, s. 20.

³³ Barthold, s. 18; Daniel, 19.

Bir sosyal sınıf olan Horasan Dihkanları Parthların sonu ile Sâsânîlerin başlangıcında çıktıkları düşünülmektedir. Bölge Dihkanları yönetimle birlikte, sanat ve ticaretle yakinen ilgililerdi. Bu Dihkan ailelerinin Horasan ve Orta Asya'nın şehir, kasaba ve köylerine de dağıldıklarını görülmektedir. Ayrıca bu ailelerin temsilcilerinin vatan topraklarından uzakta hatta İslam âlemi sınırları dışında etken bir şekilde, tüccar, murabahacı, elçi ve memur sıfatıyla bulundukları gibi³⁴ Horasan sınırları içerisinde bu sınıfın mahalle ve pazar eşrafi ile her çeşit şeyh, pir, reis unvanlarını taşıdıklarını kendi kendini idare ettikleri görülmektedir. İslam'ın Horasan'a yerleşmesinden sonra da Dihkanların sosyal pozisyonlarını koruduklarını görmekle birlikte, Dihkanların üzerinde gerek idareci gerekse de vergi amilinin bulunmuş olması onların otorite alanlarını sınırlamıştır.³⁵

Horasan'da sosyal sınıfın diğer unsurunu ise ulema, edip ve müderrisler meydana getiriyordu. Bu sınıfın kalabalık olması ve halk üzerindeki etkilerinin olması nedeniyle bir anlamda idari kadronun tamamlayıcısı durumundaydılar. Bu gruba en yakın sınıfı ise imamlar ve şeyhler oluşturuyordu. Hanefî ve Şafiiler cemaat reislerinin, Şiiler de nakiblerin idaresi altında toplanmaktaydılar. Her kesimle yoğun münasebeti olan Ulemanın halkın üzerinde oldukça etkileri hissedilmektedir. Bu durum onlara bir ayrıcalık sağlayabiliyordu. Sosyal yapının içerisinde en alt sınıf olarak da ayyarlar görülür. Bu sınıf ilk zamanlarda “*güçsüzlerin koruyucusu, civanmert, doğru sözlü, yiğit, iyiliksever*” olarak görülmektedir. Sonraki zamanlarda ise ayyarlar bu özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Özellikle otoritenin zayıf zamanlarında sosyal düzene çok fazla zarar verdikleri ifade edilmektedir.³⁶

5. Horasan'da Şehirlerde Sosyal Hayat

Her türlü sosyal hayatın ve etkileşimin olduğu yerler şehirlerdir. Bu nedenle şehirler medeniyetin ortaya çıktığı mekânlar olarak görülmektedir. Şehirler çeşitli zanaat kollarının olduğu ve bundan dolayı insanların her türlü ihtiyaçlarının giderildiği yerlerdir. Sosyal hayat insanlar arasında en yoğun şekilde de inşa olunan bu şehirlerde cereyan etmekteydi. İnsanoğlu, tarihi süreç içerisinde bazı etmenlerden dolayı etkisiyle yerleşik hayata geçerek

³⁴ Frye, s. 233-234.

³⁵ Zahoder B. “*Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, Ekim, c. XIX, S. 76, Ankara 1955, s. 510; Lombart, s. 202; Frye, s. 233-234.

³⁶ Piyadeoğlu, s. 79.

bunların gelişmesi ve genişlemeleri sonucu şehirler doğmuştur.³⁷ Şehirlerdeki sosyal hayat ekonomik gelişmişlik ile paralel düzeyde olmaktaydı. Şehirlerdeki tüketim çeşitliliği ve farklı iş kollarına duyulan ihtiyaç bu yerlerde sosyal gelişmelere sebep olmaktaydı. İslam dünyasında X. Yüzyılda Doğu'dan Batı'ya orta ölçekte yüzlerce şehirden bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra 15'ten fazla metropolden de söz edilmektedir. Bu şehirlerde her ülke ve milletin ürünleri ve kültürel kimliği yansımaktaydı. Böylelikle sosyal hayatın canlılığı kendini gösterebilmekteydi.³⁸

Horasan'da insanların yapısı, karakteri coğrafya, iklim ve bir kavşakta olmasından dolayı farklı bölgelerle doğan etkileşimle şekillenmişti. Dönemin kaynaklarının göre, Horasan insanları kusursuz zanaatkârlardı. Onlar mükemmel bedenleri, uzun boyları ve güzel hatları ile göze çarpılmaktaydılar. Horasan'da cesaret, güzellik ve soyluluklarıyla tanınmış öyle insanlar vardı ki bu alanda kendileriyle yarışılmazdı. *“Horasan düşmanların en kuvvetlisi, en kalın boylusu, belalara en çok sabredeni, rahata en az alışkın olan, Türkler karşısında kalkandır.”* İfadeleri kullanılmaktadır.³⁹ Haşimoğullarının özelliklerinden bahsedilirken, Horasan ile bir karşılaştırma yapılarak şöyle denilmektedir: *“Erkek çocuk doğurma olgusunun Horasan halkı dışında ülkelerden herhangi bir ülkeden veya kuşaklardan herhangi bir kuşakta yaygın olduğu konusunda bilgimiz yoktur. Erkek çocuk doğurma olayı Horasanlılarda yaygındır.”*⁴⁰ İslam coğrafyacıları ise Horasanlılar için şunları naklederler. Halkı mütenasip vücuda sahip, zeki, çalışkan, güzel ahlak sahibi, cömert, cesur, hak ve adalet peşinde koşan terbiyeli nazik ve en önemlisi din ile ilme düşkün kişilerdir.⁴¹

Horasandaki insanların mizaçları sosyal hayata da yansımış onu renkli hale getirmişti. Bölgenin sosyal hareketliliğine bakıldığında diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi, Horasan'da da din Müslümanların hayatında büyük bir yer etmekteydi Bu ise günün büyük bir kısmında birlikte zaman geçirmeyi gerektirmekteydi. Her gün beş vakit namazın birlikte kılınması ve bu sebeple camilere gelinmesinden dolayı sosyal hayatın canlı kılmaktaydı.

³⁷ Muammer Gül, İslam Şehrinin Doğuşu, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Aralık, 2001. s.79.

³⁸ Mazaharî, s. 218; Lombart, s. 167.

³⁹ Makdisî, s. 293.

⁴⁰ A.Bakır, “Farsname”, *Orta Çağ Medeniyeti'ne Dair Çeviriler-1*, Bizim Büro Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2008, s. 215.

⁴¹ Muqaddasi, s. 285-289; Çetin, s.234-240.

Bu, insanların kaynaşmaları açısından bir arada bulunmalarının eşsiz bir örneği idi.⁴² Oruç Ay'ı Müslümanların kendilerini en fazla birlik içinde hissettikleri aydı. Geceleri toplu kılınan teravîh namazları, Kadir Gecesi'nin kutlanması ve fakirlere durumu müsait olanların sadaka vermesi şehirlerin sosyal hayatını gösteren yoğun hadiselerdendi. Zekât, cemaat hayatının/sosyal hayatın temel direklerinden biri olup, insanları yerleşik hayat içerisinde cemaat ruhu ile birbirine bağlayan en önemli unsurlardandı. Ayrıca bu inanç üzerine bina olan vakıf sistemi ve bunun kurumsal hale gelmesi, İslâm şehirlerinin en önemli ögesini oluşturmaktaydı. Bir ibadet olan hac aynı zamanda sosyal bir olaydı. Her yıl tekrarlanan gelen bu olay Müslümanlar arasında önemli bir bağdı. Aynı zamanda hac için hazırlanmak için gösterilen çabalar bir sosyal kaynaşmayı sağlamaktaydı. Sonrasında alınan tebrikler de bu sosyal birlikteliğin güzel örneklerini içermektedir.⁴³

Sosyal hayatı yansıtan günlük ve geleneksel bazı hususlar söz konusuydu. Horasan bölgesinde bu ayırt edici hususlar sosyal hayatın ne ölçüde renkli olduğunu göstermektedir. Sakal Ortaçağ'da insanların sosyal konumlarını ve dönemin modasını göstermekteydi. Bu sebeple erkekler genellikle sakallıydı. Onların sakallarının uzunluğundan, biçiminden ve renginden kişilerin sosyal konumu saptanabilirdi. Örneğin, tüccar kesimi sakalını maviye, sarıya, yeşile ve kırmızıya boyayıp, sakalları ise ne uzun ne de kısa sayılabilecek boyutlardaydı. Bir aşçı veya köle oldukça kısa kesilmiş bir sakalla tanınmaktaydı. Eşraf, tabip, kadı, müderris, imam ve serbest meslek sahipleri çenelerini çok uzun ve kar gibi beyaz bir sakalla süslemekteydi. Askerlerin sakalları çatallıydı ve onlar sakallarını koyu siyaha boyarlardı. Sakalın boyutu ve rengiyle insanların sosyal yaşamdaki konumları net bir şekilde kendilerini gösterebilmekteydi.⁴⁴

Sosyal yaşamın bir nevi göstergesi olan giyim konusunda özellikle Müslüman toplum hassasiyet göstermekteydi. Bütün özgür erkekler başlarına bir külah giyerek etrafına renkli bir sarık sararlardı. Sadece kölelerin sarık taşımaya hakkı yoktu, onlar keçe külah giyerlerdi. Halk özellikle kırmızı pabuç giyer, şık kimseler ise sarı veya siyah pabuçları tercih ederlerdi. İşçiler de tüccar gibi giyinirlerdi, ancak onlarınki hazır giyimdi, genellikle renkleri

⁴² Mazaharî, s.15; M. Kamil Yaşaroğlu, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, s. 356-357.

⁴³ Gül, s. 83-84; A. İhsan Yitik, "Oruç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, s. 414-416.

⁴⁴ Mazaharî, s. 82-87.

lacivert olmaktaydı. Askerler siyah ve kolları sallanan ceketler giyerlerdi. Askerlerin kaba denilen bir çeşit gömlek giydikleri de görülmektedir. Sivil memurlar da göğüste geniş bir yarığı olan, kollu ve yünden “durr’ah” adı verilen cübbeler giyerlerdi. Kadılar, tabipler ve imamlar ise muazzam sarıklar taşırlar ve bunun üzerinde ise koyu lacivert bir çeşit eşarp olan sarıktan sonra iğnelenen ve omuzlara kadar düşen “taylasan”la örterlerdi.⁴⁵ XI. Yüzyıldan önce seçkin ve asil erkekler beyaz ve siyah giyerlerdi, artistler, şarkıcılar, meddahlar kendi fantezilerine göre serbestçe giyinirlerdi. Köylüler ve köleler renkli giyinirlerdi. Nîşâbûr’da beyaz giysi tercih edilirdi.⁴⁶ Merv’de bilginler “taylasan”ı omuzlarına gelecek şekilde giyerlerdi, elbette bu giysiyi önde gelen kimselerin dışında kimse giyemezdi. Bu farklı renk ve tarzdaki giyim ile insanların mensup oldukları sosyal tabaka anlaşılabilmekteydi.⁴⁷

Kadınlar, dışarıya çıktıklarında renkler dışında birbirlerine benzer şekilde giyinirlerdi. Kadınlar genel olarak hafif satenden yapılmış olan çarşaf giyerlerdi. Mazaharî doğuda sadece Müslüman kadının örtünmediğini Gayrimüslim kadınların da örtündüğünü belirtmektedir. Çünkü iklim sebebiyle zengin kibar, kibar kadınlar, tenlerinin yumuşaklığını ve parlaklığını koruyabilmek adına başlarını ve yüzlerini örtmeye dikkat ederlerdi. Ancak çalışan kadınlar peçeli değildi. İslamiyet’le birlikte bu durum değişmemişti.⁴⁸

Sünnet, toplumsal birlikteliği gösteren bir sosyal hadisedir. Sıcak bölgelerde hem Müslüman erkek hem de Müslüman kadının sünnet edildiği görülürken, daha ılıman ve soğuk iklimlerde sadece Müslüman erkeklerin sünnet olduklarını görülmektedir. Esasında sünnet olayı salt İslamiyet’le başlamayıp, İslamiyet öncesinde de böyle bir olayın olduğu görülmektedir. Yahudi inancında da sünnetin varlığı bilinir. Bazı toplumlar ise sünneti İslamiyet’le birlikte kabul etmişlerdir.⁴⁹ Mazaharî sünnetin bir Sami ve Zenci âdeti olduğunu ve İran bölgesinin Farsların başlangıçta buna direndiğini ifade etmekte, ancak daha sonra Farsların da sünnet olayını uyguladığını belirtmektedir. Sünnet olayı daima bir çeşit törenle süslenirdi. Çocuk açısından önemli olan bu olayda bütün aile bireyleri, akraba ve dostlar hazır bulunmaktaydı. Bu olay bir nevi erkekliğe geçiş dönemi olarak kabul edilmekteydi. Bu olay gerçekleştikten sonra herkes birbirini tebrik ederek her

⁴⁵ Muqaddasi, s. 288-289.

⁴⁶ Mesudi, s. 358; Muqaddasi, s. 285.

⁴⁷ Muqaddasi, s. 289-90; Mazaharî, s. 82-87.

⁴⁸ Mazaharî, s. 73, 82-87.

⁴⁹ Salime Leyla Gürkan, “Sünnet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul 2010, s. 156-157.

kesim imkânına göre bir ziyafet tertip ederdi. Zenginler şaşaalı sünnet düğünleri tertip ederlerdi. Kimi zaman bu düğünler birkaç gün sürerdi. Zengin kesimin sünnet düğünlerinde mutribler, ayı oynatıcıları, canbazlar ve meddahlar davetlileri eğlendirirlerdi. Erkekler selamlıkta eğlenirken, kadınlarda haremde söylenmesi adet olan şarkıları dinler ve ahabları ile birlikte yer içer eğlenirlerdi. Şehzadelerin sünnet törenleri farklı olurdu. Onların sünnetleri çoğu zaman bir çeşit ulusal bayram şekline dönüşmekteydi.⁵⁰

Evlilik, geçmişten beri her toplumda var olan bir müessesedir. Bu müessese İslamiyet'le birlikte Müslümanlar açısından yeni kurallarla daha da güçlendirildi. İslamiyet evlenen çiftler, karı/koca için belirli mükellefiyetler getirmekteydi. Ancak İslam'a girmiş olsa bile her bölge kendi örf ve âdeti üzerine evlilik olayını gerçekleştirmekteydi.⁵¹ Horasan bölgesinde de geçmişten gelen örf, adetler devam ettirilerek, evlenme yaşına gelen genç beğendiği kız için babasını, kızın babasıyla görüşmeye göndermekteydi. Aileler birbirini araştırır, genç kızın ailesi kaynananın tabiatını dahi araştırmaktaydı. Her iki ebeveynin anlaşması halinde, erkek tarafı genç kıza belirgin bir değerde mehir vaderdi. Bu tutar, zaman ve kişinin durumuna göre değişmekteydi. Sonrasında gençlerin yıldızlarına/burçlarına bakılırdı. Bir başka usul ise eski bir Sâsânî âdetinin hala yaşadığı görülmektedir. Genç bir erkek beğendiği kızın evine bir demet çiçek göndermekteydi. Çiçeğin kabul edilmesi halinde bu, ailenin evlenmeyi kabulünün de bir işareti sayılmaktaydı. Birkaç gün sonra genç erkeğin ailesi, genç kıza şekerler ve altın veya gümüşten bir alyans gönderirlerdi. Böylece nişanlanma olayı tamamlanmış oluyordu. Bunun haricinde bir babanın oğlu evlenecek yaşa geldiğinde beğenilen kızın ailesine akrabalarından üç kişi ile gidilir, doğrudan ziyaretin sebebi söylenmeyip, ancak kızın babası sorunca söylenirdi. Kızın babası düşünmek için bir süreliğine mühlet isterdi. Böylelikle isteme olayı tamamlanmış olmaktadır. Nişanlanma hadisesi yılın her ay'ı olabildiği halde, düğün için ayrılmış özel günler ve mevsimler vardı. Bu hasat dönemi gibi işin çok olduğu dönemlere denk getirilmekteydi.⁵²

Düğün, Horasan bölgesinde de sosyal bir törene dönüştürülerek yapılmaktaydı. Şehirde veya köyde olsun bir düğün yapılacağı zaman bütün

⁵⁰ Mazaharî, s. 63; Gürkan, s. 157.

⁵¹ J. Schacht, "Nikâh", *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1988, s. 258-260.

⁵² Mazaharî, s. 63.

mahalle ve köy halkı davet edilmekteydi. Düğün arifesinde ve ondan önceki gün genç kızların evleri çok hareketli olmaktaydı. Temizlik yapılır yemekler hazırlanırdı. Gelin öncesinde hamama götürülerek bakımları yapılırdı. Beklenen gün geldiğinde, güneş batarken güveyi, önünde müzik etrafında akraba ve dostları peşinde davetli kalabalığı, gelinin ana babasının evine giderdi ve orada nikâh töreni yapılırdı. Mehir alınır, kadı gelir iki şahit huzurunda, gelin ve güveyin rızasının olup olmadığı tekrar sorulup nikâh kıyılırdı. Bu törenden sonra düğün alayı, arkadaşları ile çevrili güveyi önde gider, bunun arkasında süslenmiş dört katırın taşıdığı açık bir tahtı revanda gelin gelir ve etrafında gelinin arkadaşları olurdu. Bunların arkasında davetliler, bu alay arasında muzafferane bir biçimde genç kızın çeyiz takımı şeklinde biçimlenerek büyük bir şaşaa ile gelini kocasının evine götürürlerdi. Çok önceden hazırlanmış olan düğün yemekleri, davetlilerle birlikte keyif ve neşe içerisinde yenirdi. Elbette zenginlerin düğünleri farklılık arzederdi. Şehzadelerin düğünleri ise daha ihtişamlı bir şekilde gerçekleştirilmekteydi.⁵³

Her dönem için halk eğlenceleri sosyal hayat açısından muhakkak var olması gereken bir şeydi. Horasan bölgesinde halk eğlencelerine bakıldığında bunlar bir nevi sosyal kaynaşmayı sosyal yaşam hareketliliğini gösteren işaretlerdi. Bu anlamda hikâye ve fıkra anlatıcılığı ön planda idi, bunlar daha ziyade mizahi tarza şekillenmişti. Bu işi yapanlar cami avlusunda toplanan halkı eğlendirirlerdi. Ortaçağ'da bayram kutlamaları da bir nevi eğlence mesabesindeydi. Gerek eski bayramlar ve gerekse İslamî dönemde ortaya çıkan bayramlar olsun, bunlar sosyal birer tören şekline dönüştürülüp, toplumun bütün öğeleri bunlara katılmaktaydı. Bölgede eskiden beri gelen İskit, Kuşan, Parth, Sâsânî bayramları İslamî döneminde de kutlanmaktaydı. Müslümanlarda bu bayramlara katılır seve seve kutlardı. Bu bayramlara bir de İslam'ın hediye ettiği iki bayram vardı. Toplum bir bütün olarak, her inançtan insanlar diğerinin bayramını kutlamaya çalışmaktaydı. Sosyal kaynaşma ve beraberliği sağlayan bir diğer eğlence ve kutlama ise, cirit oyunu, at yarışları, ok yarışı ve güreş olarak göze çarpmaktadır.⁵⁴

Sevinçler paylaşıldığı gibi üzüntüler de aynı şekilde paylaşılarak, etkileri en aza indirgenmeye çalışılmaktaydı. Özellikle doğu toplumlarında bu

⁵³ Mazaharî, s. 57-62; W. Heffening, "Düğün", *İA*, MEB Yayınları, c. 3, İstanbul 1988, s. 261-268.

⁵⁴ Mazaharî, s. 222, 224, 230; Sargon Erdem-İbrahim Bayraktar-Nabi Bozkurt, "Bayram", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1992, s. 257-262.

durum daha görünür bir haldeydi. Cenaze törenleri oldukça çabuk ve debdebesiz yapılmaktaydı. Ölünün arkasından dualar okunur, sadakalar dağıtılırdı. Ayrıca bunun dışında perşembe günleri mezarlığa ziyarete gidilmekteydi. Mahrem yerleri giydirilmiş ve üzerine bir çarşaf örtülmüş olan ölünün vücudu, eğer zengin bir kişi ise ipek perdeli bir sedyeye, fakir ise dört tutamağı olan tahta bir sandukaya konmaktaydı. Cenazenin önünden hocalar gider ve bunlara yolda büyük bir kalabalık eşlik ederdi. Kadınların cenazenin arkasından gitmeleri her ne kadar yasak idiyse de, yine de buna uyulmamaktaydı. Cenaze alayı önce camiye gider, cenaze mihrabın önüne yerleştirilirdi. Her camide cenaze törenine salonlar ayrılmıştı. Cenaze sosyal bir hadise olarak bütün toplumu bir araya getirmekteydi. Bu sosyal dayanışma ölen kimsenin ailesi açısından bir teselli haline gelmekteydi.⁵⁵

Sosyal bir tanımlama olan soyadlarının kullanılması X. yüzyıldan sonra İslam uygarlığı çağında genelleştiği görülmektedir. X. yüzyıldan itibaren birey yaptığı işe veya ebeveynine nispet edilerek anılmaya başlandı. Doğu İran yani Horasan bölgesinde ise oğlu nispetini “Ahmed-an-” gibi sonuna konulan “an” sözcüğü karşılamaktaydı. Köleler özgür insanlar gibi aynı nitelikte adlar taşıyamazlardı. Yahudiler, Hristiyanlar, Parsiler ve diğer milletler X. yüzyıldan itibaren çocuklarına iki önad koymayı adet edinmişlerdi. Bu adlardan birisi yalnız kendi dindaşlarının bildikleri, yine kendi dillerinde bir önad idi. Diğeri ise bütün toplum tarafından bilinen adlarıydı. Bu adetten de görüldüğü üzere Gayrimüslimler Müslüman önadlarını açıkça kullanmaya büyük önem verirlerdi. Bu durum ise Müslümanları hoşnut bırakmaz üzücü kötü bir kullanım olarak kabul edilmekteydi. Ortaçağ'da Musevi, Hristiyan veya Mecusiler Ali, Muhammed isimlerini taşıyarak bir anlamda kendilerini kamufle etmekteydiler.⁵⁶

Horasan şehir hayatında Müslümanların yanı sıra Yahudilerin önemli rolü vardı.⁵⁷ Özellikle büyük şehirlerde yoğunlaşan Yahudiler, daha ziyade ticaretle meşgullerdi. Onların sosyal ve ekonomik hayattaki etkisini gösteren önemli bir örnek daha önce de belirtildiği üzere Belh'in kapılarından birinin Yahudiyye olarak anılmasıydı. Ayrıca Belh'in batısındaki bölgede Yahudiler'in yaşamakta olduğu başka bir şehir mevcuttu. Bu da Yahudiyye

⁵⁵ Mazaharî, s. 63-64.

⁵⁶ Mazaharî, s. 51-52.

⁵⁷ Isaiah M. Gafni, “The Politician, Social and Economic History of Babylonian Jewry”, *The Cambridge History of Judaism*, Cambridge University Press, v. 6, Newyork 2006, s. 808.

adıyla bilinmekteydi. Bu şehir özellikle Yahudi tacirlerin ticari merkezi konumundaydı. Yahudi nüfusun fazlalığı nedeniyle önceleri Yahudiye olarak anılan şehrin adı daha sonraları Meymene olarak değiştirilmiştir. Şehirlerde rol oynayan bir diğer dini gurup Hristiyanlardır. Gazneliler'in son dönemlerinde Nişâbûr'da bir Hristiyan topluluğu bulunmaktaydı.⁵⁸ Horasan şehir hayatında Çingenelerin de varlığına rastlanılmaktadır. Onlar şehirlerde yaptıkları bakırcılık ve marangozluk gibi işlerle oldukça işlevsellerdi.⁵⁹

6. Horasan'da Sosyal Kurumlar ve Etkileri

Şehrin genişlemesini ve kalabalıklaşmasını sağlayan ona hayat veren belli etmenler vardı. Bu etmenlerden bazıları ekonomik olurken bazıları ise ilmi faaliyetlerdi. Kurulan pazar ve çarşılar aracılığıyla şehre gelenlerin sayısı bu sayede artmaktaydı. Diğer taraftan da inşa edilen cami/mescid, medrese, ribat, hankah ve kütüphaneler de sosyal hayata ve ekonomik yaşantıya katkı sağlamaktaydı.⁶⁰

Cami/mescid İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren dini ve sosyal hayatın merkezinde yer almaktaydı. Bu mekânlarda her ne kadar insanların salt ibadet etmek amacıyla bir araya geldikleri düşünülse de, bu yapıların farklı işlevlerinin olduğu özellikle Ortaçağ'da açık bir biçimde görülmektedir. Mescidler her dönemde eğitim-öğretimin yanı sıra aynı zamanda devlet yönetimi için önemli bir propaganda merkezi görevini görmüşlerdir. Bir anlamda devlet kurumları olarak halkı bir araya getiren merkez olmaları nedeniyle, sosyal hayatta açısından da önemli merkezlerdir.⁶¹ Cami ve mescidler gece gündüz açık olduklarından dolayı yolcular, dilenciler ve yersiz yurtsuz olanlar burada barınmaktaydı. Bu mekânlara buluşma, muhabbet, satranç ve dedikodu yapmak için de gelinmekteydi. Burada şairler eserlerini dinletir, hikâyeciler ve kılıç yutucuları halkı eğlendirirlerdi. Büyük bir kalabalık camilerin avlularında gezinir, istirahat eder, güneşte ve lambaların ışığı altında dolaşırlardı.⁶² Örneğin Belh'te de halkın büyük buluşma yerlerinden birisi olan Râ'ûm ve Mescid-i Ser-i Seng, sosyal ve kültürel hayat için büyük önem taşımaktaydı. Büyük şehirlerde olan bu yapılar az da olsa küçük şehirlerde de mevcuttu. Beyhak'a bağlı Nâmîn köyünde Mescid-i

⁵⁸ Gibb, s. 23.

⁵⁹ Bosworth, s. 24.

⁶⁰ Lombart, s. 207; Can, s. 109-138

⁶¹ Eyice, "Mescid"s. 3-4; Mazaharî, s. 15.

⁶² Mazaharî, s. 15; Eyice, s. 3-4.

Âdîne, Kesken ve Sedîr köyünde de var olduğu kaydedilen mescidler için de aynı şeyler ifade edilmektedir.⁶³

Horasan'ın sosyal hayatında etken olan bir diğer kurum ise hankâhlardı. Hân ve gâh'dan türeyen bu yerler sufilerin eğitim gördüğü ve burada faaliyetlerini yürüttükleri mekânlardı.⁶⁴ Hankâhlar, insanların arasında selameti getiren yerler olarak nitelenmektedir. Dervişlerin sohbet ve zikir amaçlı toplandıkları, bazen kaldıkları, bazen de inzivaya çekildikleri yer olan hankâhlar, ayrıca tasavvuf düşüncesinin insanlara aktarıldığı ve sufilerin eğitildiği mekânlardı. Tasavvuf erbabının Sufilerin bir araya gelerek birlikte sohbet ve zikir ettikleri bu yapıların oluşumu ise VIII. yüzyıla tarihlenmektedir.⁶⁵ İlk hankâh Basra'da açılmış kısa zamanda diğer bölgelerde olduğu gibi Horasan bölgesinde de çok sayıda hankâh inşa edilmiştir. Horasan bölgesinde ilk hankah Nişâbûr'da Ebu Osman el-Hiri tarafından açılmıştır. Yine Horasan bölgesi sahip olduğu hankah sayısı ile tasavvuf düşüncesinin yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Öyle ki, XI. yüzyılda hankah sayısı iki yüzü bulmuştu. Bununla birlikte hankahların ibadet mekânı olma özellikleri ile birlikte siyasi bir özellik de taşıdıkları görülmektedir. Zira hankahlar, zengin-fakir, genç-yaşlı her meslek gurubundan farklı kimseleri belli bir düşünce bünyesinde barındıran mekânlardı.⁶⁶

Horasan'ın zengin hankah varlığı bölgenin sosyal hayatının derununa tesir etmekteydi. Bölgede hankâhların en zengin olduğu merkez her konuda ön planda olmayı başaran Nişâbûr'dur. Nişâbûr haricinde Serahs, Beyhak, Tus ve Herat'ta da hankâhların varlığından bahsedilmektedir. Başlangıçta Hankâhlar genel olarak bir avlu etrafında birkaç odanın yer alması şeklinde inşa edilmişken, zamanla bunların yanlarına kütüphane, misafirhane, tâbhâne ve şifâhâne gibi birimlerde eklenerek farklı işlevlerin icra olunduğu mekânlara dönüştükleri görülmektedir.⁶⁷

Sosyal bir mekân olarak, İslam coğrafyasında tanınmış şahsiyetlerin mezar anıtları, kümbet, makam, meşhed, buk'a kübbe ve revza gibi

⁶³ Piyadeoğlu, s. 116.

⁶⁴ Süleyman Uludağ, "Hankah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, İstanbul 1997, s. 42-43.

⁶⁵ İbrahim Baz, "Tasavvuf Döneminin Özellikleri", *Tasavvuf*, Ankara 2002, s. 144-145; Reşat Öngören, "Tasavvuf Döneminin Özellikleri", *Tasavvuf*, Ankara 2002, s. 224; Piyadeoğlu, s. 117.

⁶⁶ Hüseyin Zerrinküb, *Medreseden Kaçış İmâm Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Soylu, Anka Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001, s. 40-50; Uludağ, "Hankah", s. 43; Piyadeoğlu, s. 87.

⁶⁷ Baz, 144-145; Öngören, s. 224.

isimlendirilen yerler de bireysel veya toplu bir şekilde özel günlerde veya normal zamanlarda ziyaret edilmekteydi.⁶⁸ Mazaharî türbelerin, kutsal yerlerin, tarikat şeyhlerinin mezarlarının ziyareti ve bir cesede ait olmamak şartıyla her türlü kutsal kalıntıya tapınmanın X. yüzyıldan başlayarak çok yayılmış adetler haline geldiğini ifade etmektedir. Bu dönemle birlikte birdenbire, İslam ve İslam öncesi velilere ait kutsal eşyaların gösterildiği meşhedlerin ortaya çıktıklarını belirtmektedir. Doğunun bütün tanrıları ve bir ziyaretçi kalabalığının saygısını görmeye başladıklarını, Budist velileri, Mitra dininin, Zerdüştlüğün, Sabiiliğin, Yahudiliğin, Hristiyanlığın hatta Manihesitliğin kutsal kişileri yavaş yavaş Süryanî, İranî veya Yunani adlarla İslamiyet'e girdiklerini ve bunun iyice sömürüldüğünü ifade etmektedir.⁶⁹

Ortaçağda hamamlar insanların bir araya geldikleri sosyal kurumlardı. Hamam tarihine bakıldığında çok eskiye dayanmakla birlikte İslamiyet'in yayılması ile birlikte bir hamam kültürünün oluştuğu ve yaygın bir hale geldiği görülmektedir. Horasan'da şu veya bu hastalığı iyileştirmekle ün salmış, gidenleri kabule hazır birçok hamam bulunmaktaydı. Şehirlerde her sokakta bir veya iki hamam olmakla birlikte en küçük köylerde dahi caminin yanında bir hamam bulunmaktaydı. Erkeklerin yanı sıra kadınlar da kendileri için açılan hamamlara giderek burada hem vakit geçirir hem de bakımlarını yapmaktaydı.⁷⁰

7. Horasan'da Sosyal Yapıyı Etkileyen Faktörler

Sosyal hayatı etkileyen ve adeta yaşamı felç eden bazı unsurlar vardı. Bunlardan en önemlisi bölgedeki otoritenin zayıf düşmesiydi. Merkezi otoriteyi zayıflatan en önemli unsurlar ise savaşlar ve taht mücadeleleriydi. Farklı siyasi otoritelerin ortaya çıkması ve herkesin beslemek zorunda olduğu bir ordusunun bulunması halk üzerindeki vergi yükünü daha da arttırdığı gibi sürekli savaş hali, şehirlerde ve özellikle köylerde büyük yıkıma neden olmaktaydı. Bu durumun getirdiği kargaşa hali de sosyal düzeni etkileyen bir etmendi. Bu aynı zamanda bölgede ekonomik zorlukların, hatta kıtlıkların baş göstermesine neden olmaktaydı. Savaş halinin getirmiş olduğu ekonomik sarsıntı halktan birkaç kez haraç alınmasına halkın zayıf bir hale gelmesinde

⁶⁸ İsmail Orman, "Türbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul 2012, s. 464.

⁶⁹ Mazaharî, s. 37.

⁷⁰ Mazaharî, s. 80; Semavi Eyice, "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul 1997, s. 402.

en büyük etkendi. Hadiseler bir zincirin halkaları gibi birbirini etkilemekte ve bir fay hattı gibi tetiklemekteydi. Dolayısıyla siyasi otorite zafiyeti halkın ekonomik ve sosyal çöküntüsüne neden olurken, bu durum diğer olayların sebebi olup, şehirdeki dini zümreler veya mahallelerin birbirleriyle çatışmasına neden olmaktaydı.

Sosyal düzenin bozulmasına zaman zaman şehrin hâkimleri de sebep olabiliyordu. Şehirde farklı emirlere bağlı iki gulam arasında çıkan bir kavga sonu gelmez yağmalarla ve ölümlerle sonuçlanabilmekteydi. Horasan'da çok fazla olan bu tarz toprak sahipleri Dihkanlar, bazı bahanelerle bir şehri yağmalayabiliyor ve bu yağma daha sonra iki şehir arasında çatışmaya bile dönüşebilmekteydi. Bir başka faktör ise Horasan bölgesinin dini ve mezhep varlığının çeşitliliği idi. Bu durumun mezhepler arasında çatışmaları doğurduğunu görülmektedir. Şiiler ile Kerramiye mensupları, Şafiiler ile Hanefiler arasında, her bir şehirde bir grup ile diğeri arasında kavga, mücadele olağan bir hale gelmişti. Dolayısıyla diğer faktörlerle birlikte bölgenin dini ve etnik çeşitliliğinin getirmiş olduğu çatışmalar sosyal yıkıntıya, toplumsal huzursuzluğa neden olmaktaydı.⁷¹

Değerlendirme

Horasan bölgesinin etnik ve kültürel anlamda farklı unsurlardan oluştuğu görülmektedir. İranlı bir nüfusun ardından bölgede kayda değer nüfus, Oğuz Türkleridir. Önemli bir nokta olarak bölgede Çingenelerin varlığının da görülmüş olmasıdır. İslamiyet'in bölgeye yerleşmesiyle, Horasan bölgesinde Müslüman Arap nüfus da önemli ölçüye ulaşmıştı. Etnik ve dini yapıdaki çeşitlilik Horasan'da farklı dillerin konuşulmasının da sebebiydi. Bölgede etkin dil Farsçaydı. Bununla birlikte Türk nüfus sebebiyle Türkçe de yerel dillerdendi. Bölge fethedildikten sonra Farsçanın yerini Arapça alsa da birkaç asır içerisinde Farsçanın yeniden dirilişi görülmektedir. Horasan bölgesi kozmopolit bir coğrafya olmasından dolayı bölgedeki çeşitli ticaret de dilleri de konuşulmaktaydı. Farsça, Arapçanın yanı sıra Soğdça da dönemin önemli ticari diliydi. Bölgede bütün bu diller birbirlerini etkilemişlerdir. Bu nedenle bölgedeki diller içerisinde diğer dillerden de kelimler çokça yer almıştır. Horasan bölgesi İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olma özelliğinden dolayı bağrında çeşitli dinleri barındırmış, bölge Zerdüşter, Mazdeizkler, Budistler, Şamaizm inanırlarının yanında büyük miktarda

⁷¹ Muqaddasi, s. 285-286; Piyadeoğlu, s. 141-143.

Yahudi, az sayıda Süryânî Hristiyan, Nesturî Hristiyanlar, inanışına sahip nüfusu barındırmakta idi. Fetihler ile birlikte bölgede çoğunluğu Müslümanlar oluşturmaktaydı.

İran coğrafyasında Horasan bölgesinin daima özerk bir şekilde yönetilmesi sosyal yapıya da yansımış, sınıflar bir anlamda bu yapı üzerinden şekillenmiştir. Müslüman Arapların Horasan bölgesine gelmesi ile sosyal yapı da bir değişimle birlikte sınıfsal bir değişiminde yaşanmıştır. Horasan'da memurlar ve halk ekonomik-toplumsal konumlarına göre sosyal tabakanın farklı basamaklarında yer almaktaydı. Ayrıca kişilerin sosyal mevkileri saraydaki durumlarına ve kazançlarına göre de değişiklikler gösterebilmekteydi. Memur, asker, din adamlarının yanı sıra toprak sahibi olan asillerle sınıfı Dihkanları da görülmektedir. Bu sınıf sosyal hayatın her kademesinde yer almıştır. Sosyal sınıf içerisinde halk üzerinde önemli etkisi olan, edip ve müderrisler vardı. Bu gruba en yakın sınıfı ise imamlar ve şeyhler oluşturmaktaydı. Hanefî ve Şafiiler cemaat reislerinin, Şiiler de nakiblerin idaresi altında toplanmaktaydı. En alt sınıf olarak da ayyarlar görülmektedir.

Bölgede sosyal hayat canlı bir biçimde şehirlerde kendisini göstermekteydi. Horasandaki insanların mizaçları sosyal hayata da yansımış onu renkli hale getirmiştir. Bölgenin sosyal hareketliliğine bakıldığında diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi Horasan'da da din Müslümanların hayatında büyük bir yer ettiğinden dolayı günün büyük bir kısmında birlikte zaman geçirmeyi gerektirmekteydi. Sakal Ortaçağ'da insanların sosyal konumlarını ve dönemin modasını göstermekteydi. Bu sebeple erkekler genellikle sakallıydı. Onların sakallarının uzunluğundan, biçiminden ve renginden kişilerin sosyal konumu saptanabilirdi. Sakalın boyutu ve rengiyle insanların sosyal yaşamdaki konumları net bir şekilde kendilerini gösterebilmekteydi. Sosyal yaşamın bir nevi göstergesi olan giyim konusunda özellikle Müslüman toplum hassasiyet göstermekteydi. Giyimin sınıflara göre farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılık sınıfları giyimlerinden tanıma imkânını sağlamaktaydı. Kadınlar ise içeride ve dışarıda farklı renkli elbiseleri tercih etmekteydi.

İslamiyet'le birlikte yeni kurallarla daha da güçlendirilerek, evlenen çiftler, karı/koca için belirli mükellefiyetler getirmekteydi. Ancak İslam'a girmiş olsa bile her bölge kendi örf ve âdeti üzerine evlilik olayını gerçekleştirmekteydi. Horasan bölgesinde de geçmişten gelen örf, adetler

devam ettirilmekteydi. Horasan bölgesinde düğün sosyal bir törene dönüştürülerek yapılmaktaydı. Her dönem için halk eğlenceleri sosyal hayat açısından muhakkak var olması gereken bir şeydi. Bayramlar da yine sosyalleşmede önem kazanmaktaydı. Cenaze törenleri de insanların üzüntülerini paylaşmada bir sosyalleşmeyi sağlamaktaydı. Sünnet, toplumsal birlikteliği gösteren bir sosyal hadise olarak, Horasan'da eğlenceli şekilde yapılmaktaydı. Sosyal bir tanımlama olan soyadlarının kullanılması X. yüzyıldan sonra İslam uygarlığı çağında genelleştiği görülmektedir. Bundan itibaren birey yaptığı işe veya ebeveynine nispet edilerek anılmaya başlandı.

Şehrin genişlemesini ve kalabalıklaşmasını sağlayan ona hayat veren belli etmenler vardı. Bu etmenlerden bazıları ekonomik olurken bazıları ise ilmi faaliyetlerdi. Kurulan pazar ve çarşılar aracılığıyla şehre gelenlerin sayısı bu sayede artmaktaydı. Diğer taraftan da inşa edilen cami/mescid, medrese, ribat, hankah ve kütüphaneler de sosyal hayata ve ekonomik yaşantısına katkı sağlamaktaydı. Cami/mescidlerin İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren dini ve sosyal hayatın merkezindeydi. Bu yapılar hem dini hem de insanların vakit geçirdikleri mekânlardı. Hankâhlar sufilerin eğitim gördüğü ve burada faaliyetlerini yürüttükleri mekânlardı. Sosyal bir mekân olarak, İslam coğrafyasında tanınmış şahsiyetlerin mezar anıtları, kümbet, makam, meşhed, buk'a kübbe ve revza gibi isimlendirilen yerlerin ziyaret edilmeleri de sosyal hadiselerdi. Sosyal hayatı etkileyen ve adeta yaşamı felç eden bazı unsurlar vardı. Bunlardan en önemlisi bölgedeki otoritenin zayıf düşmesiydi. Hadiseler bir zincirin halkaları gibi birbirini etkilemekte ve bir fay hattı gibi tetikleyerek sosyal hayatı felç etmekteydi.

KAYNAKÇA

ARNOLD, Thomas Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007.

BAZ, İbrahim, "Tasavvuf Döneminin Özellikleri", *Tasavvuf*, Ankara 2002.

BELAZURİ, *Fütühül Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1987.

BOSWORTH, C. E. *The Mediaeval Islamic Underworld, The Banu Sasan in Arabic Life and Tuta Sub Aegide Pallas*, Part One, Leiden 1976.

BROCKELMANN, Carl, *History of the Islamic Peoples*, çev. Joel Carmichael, Moshe Perlmann, Lund Humphries, Lund Humphries, 4. Press, London 1982.

CAHEN, Claude, “Tribes, Cities and Social Organization”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. 4, Newyork 1993, ss. 305-329.

DANİEL, Elton L. *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The İran America Foundation, Chicago 1979.

ERDEM Sargon-BAYRAKTAR İbrahim-BOZKURT Nabi, “Bayram”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1992, ss. 257-264.

EYİCE, Semavi, “Mescid”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul 1988, ss. 1-118.

_____, “Hamam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul 1997, ss. 402-434.

FRYE, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, 1. Press, Newyork 1963.

GABAİN, A. Von, “The Land of Iran, Iranian Common Beliefs and World View”, *The Cambridge History Iran*, Cambridge at the University Press, v. 3/1, Newyork 1983, ss. 343-357.

GÜRKAN, Salime-Leyla, “Sünnet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul 2010, ss. 155-157.

GÜL, Muammer, *İslam Şehrini Doğuşu*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, Balıkesir 2001, ss. 78-87.

HEFFENİNG, W. “Düğün”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1988.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, c. 1, İstanbul 1982.

İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.

KONUR, Himmet, *Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı*, D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 2005, ss. 3-27.

LOMBART, Maurice, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002.

MAZAHARİ, Ali, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972.

MESUDİ, *Murucu Ez-Zeheb-Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.

Selçuklu Öncesinde Horasan'ın Sosyal Yapısı: Etnik, Dini, Sınıfsal Unsurlar ve Yapı

MUQADDASİ, *The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, çev. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta'i, Garnet publishing, London 1994.

NASIRI HÜSREV, *Sefername*, çev. A.Terzi, Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı, İstanbul 1967.

ÖNGÖREN, Reşat, "Tasavvuf Döneminin Özellikleri", *Tasavvuf*, Ankara 2002.

ORMAN, İsmail, "Türbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul 2012, ss. 264-466.

PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

SCHACHT, J. "Nikâh", *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1988, ss. 257-272.

ULUDAĞ, Süleyman, "Hankah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, İstanbul 1997, ss. 42-46.

YAKUBÎ, İbn Cafer b. Vehb b. Vazih, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

YAŞAROĞLU, M. Kamil, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, ss. 350-357.

YİTİK, A. İhsan, "Oruç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 414-425.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler, İlgi Kültür Sanat Yayınları*, 4. Baskı, İstanbul 2011.

ZAHODER, B. "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, Ekim, c. XIX, S. 76, Ankara 1955, ss. 491-527.

ZERRİNKUB, Hüseyin, *Medreseden Kaçış İmam Gazali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Soylu, 1. Baskı, İstanbul 2001.